

Tahir Seyidəli oğlu Şahbazov
*AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya
İnstitutunun ap.e.i., tarix üzrə fəlsəfə doktoru
E-mail: sh-tahir@rambler.ru*

XIX ƏSRDƏ AZƏRBAYCANDA MƏKTƏB VƏ XALQ TƏHSİLİNİN BƏZİ PROBLEMLƏRİNƏ DAİR

Açar sözlər: məktəb, təhsil, dərslik, din, seminariya

Ключевые слова: Школа, образование, учебник, религия, семинария

Keywords: school, education, textbook, religion, seminary

Təhsil və məktəb tarixinin tədqiqi hər bir cəmiyyətin mədəni-mənəvi inkişafının və tərəqqisinin öyrənilməsi baxımdan çox vacibdir. Çünki bəşəriyyətin bütün dövrlərində xalq təhsilinin səviyyəsi inkişafın ən vacib göstəricilərindən biri kimi çıxış etmişdir. Bu baxımdan XIX əsr Azərbaycan maarifçiliyi və təhsili tarixində xüsusi mərhələ təşkil edir. Məhz bu dövrdə Azərbaycanda dünyəvi təhsil intişar tapmış, dünyəvi məktəblərin şəbəkəsi yaranmış, Avropa təhsilli milli ziyalılar nəslə formalaşmış, müsəlman qadınların kütləvi ümumi təhsilə cəlb olunmasının başlanğıcı qoyulmuş və s. Bu məsələlərin tədqiqi konkret zaman kəsiyində etnomədəni proseslərin xarakterinin müəyyənləşdirilməsi prizmasından da əhəmiyyətlidir.

Lakin XIX əsrdə Azərbaycan siyasi baxımdan çar Rusiyasının müstəmləkə əlavəsi olduğundan, ölkənin təhsil problemləri və standartları da Rusiya imperiyası təhsil sistemi çərçivəsində öyrənilməli, mütləqiyyətin dünyəvi və dini təhsilə münasibəti, təhsili və məktəbləri milli əsarəti təbliğ edən və möhkəmləndirən bir vasitəyə çevirmək istəyi, nəhayət regionun ruslaşdırılması və xristianlaşdırılması siyasətinin mahiyyəti mütləq nəzərə alınmalıdır. Belə bir yanaşma dövrün ümumi siyasi mənzərəsini yaratmaqla bərabər, xalq təhsilinin ümumi vəziyyətini və mənbələrini araşdırmağa, onun mövcud və perspektiv potensialını üzə çıxarmağa kömək edir.

Dövrün maarifçi-ziyalılarının fədakar əməyini, mövcud təzyiq və təqiblərə rəğmən dünyəvi təhsil və xalqın savadlanması naminə göstərdikləri xidmətləri də diqqətdən kənar qoymaq olmaz. Belə ki, qabaqcıl rus və Qərbi Avropa ideyalarını mənimsəmiş bu insanlar öz sələflərinin yaradıcılıq irsini, çoxəsrlik Azərbaycan və Yaxın Şərq ədəbiyyatının, elminin, ictimai-fəlsəfi fikrin qabaqcıl ənənələrini dərinlən mənimsəyərək millətin tərəqqisini və işıqlı gələcəyini yalnız təhsildə, maarifçilik ideyalarının yayılmasında görürdülər. XIX əsr ərzində bu tendensiya öz inkişafında iki əsas mərhələdən keçmişdir: ilkin mərhələ (A.Bakıxanov, İ.Qutqaşınlı, M.Ş.Vazeh) və yetkin mərhələ (M.F.Axundov, M.Kazımbəy, S.Ə.Şirvani, N.Vəzirov və b.) (1, s. 34; 2, s. 4).

Məlum olduğu kimi, istər XIX əsrdə, istərsə də ondan əvvəlki dövrlərdə Azərbaycanda ibtidai təhsil molla məktəblərində və ya mollaxanalarda

cəmlənmişdi və belə məktəblər bütün şəhərlərdə, iri kəndlərin çoxunda vardı. Kökləri orta əsrlərin dərinliyinə gedib çıxan xalq təhsilinin bu növü feodalizm dönməsində “yeganə savadlı sinif” sayılan ruhanilərin hesabatsız və şəriksiz idarəsi altında idi (3, s. 35-36). Məscidlərin nəzdində fəaliyyət göstərən belə məktəblər Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən ilhaqından sonra da qalmaqda idi. Hətta bu dövrdə azərbaycanlıların leksikonunda “məktəb” və “məscid” ifadələri çox zaman bir-birinin davamı və ya bir-birini tamamlayan istilahlər kimi ortaya çıxırdı. Böyük yazıçı C.Məmmədquluzadənin qeyd etdiyi kimi, XIX yüzilliyin sonu və XX yüzilliyin başlanğıcında Azərbaycanda “məscidə getmək” ifadəsi “məktəbə getmək” anlamını verirdi (4, s. 145).

Məscidlərdə tədrisi həyata keçirən mollalar iki kateqoriyaya bölünürdü. Burada müəyyən vəzifə tutan mollalardan başqa, molla adlanan, lakin heç bir vəzifəsi olmayan xeyli sayda ruhanilər də fəaliyyət göstərirdi. Məsələn, tam olmayan məlumatlara görə 1849-cu ildə ölkənin 8 qəzasında (Bakı, Gəncə, Quba, Lənkəran, Naxçıvan, Şəki, Şamaxı, Şuşa) və Cəbrayıl-Balakən dairəsində 920 məscid və 6537 molla qeydə alınmışdı ki, onlardan da yalnız 2032-nin vəzifəsi var idi (5, s. 364). Şagirdlərin təhsili ilə həm vəzifəli, həm də vəzifəsiz mollalar məşğul olurdu. Birincilər müəllimlik fəaliyyətini məsciddə və ondan kənarında dini işlərin aparılması ilə birləşdirir, ikincilər – vəzifəsizlər isə uşaqlarla məşğul olur, sakinlərin müxtəlif sənədlər tərtib etmək xahişlərini yerinə yetirir və adi müsəlman mərasimlərini icra edirdilər (3, s. 36).

Mollaxanalarda təhsil pullu idi. Lakin çar hökuməti belə məktəbləri sözlən həqiqi mənasında məktəb hesab etməyindən, onların açılmasında müəyyən qayda yaradılmasını artıq hesab edir və yalnız şifahi razılıq verməklə kifayətlənirdi.

Tədqiq etdiyimiz dövrdə Azərbaycanda orta ruhani məktəbləri – mədrəsələr də fəaliyyət göstərirdi. Məscidlərdə və ya kiçik binalarda təşkil olunan mədrəsələrə ana və fars dillərini bilən yaşı 16-dan yuxarı olanlar qəbul edilirdilər. Statistik məlumatlara görə, XIX əsrin birinci yarısında Azərbaycanda 500-700 məktəb-mədrəsə olmuş və bu təhsil müəssisələrinin hər birində ondan yuxarı qədər uşaq təhsil almışdır (6, s. 84). Mollaxanalar ibtidai, mədrəsələr isə orta ruhani məktəb hesab olunurdu. Başqa sözlə desək, “mollaxana mədrəsəyə daxil olmaq üçün hazırlıq dövrü idi” (7, s. 8-13). Lakin mollaxanalardan fərqli olaraq, burada təhsil pulsuz idi. Əsasən ərəb dili, şəriət, ədəbiyyat, fəlsəfə, məntiq, psixologiya, xüsusilə islam dininin tarixi öyrədilirdi. Təhsil müddəti 6-8 ildən 10-15 ilə qədər olan bu tipli məktəblər ibtidai və ali dərəcələrə bölünürdü. Burada fars dilinin tədrisinə xüsusi diqqət yetirilirdi. Ən geniş yayılmış, əzbərlənməsi vacib sayılan dini kitab isə Şeyx Bahəddinin fars dilindəki “Cameyi-Abbas” əsəri idi ki, orada müsəlman adət-ənənələri incəliklə sadalanırdı. Bundan başqa, mədrəsələrdə Füzulinin “Leyli-Məcnun”u (türkcə), Hafizin “Divan”ı, Sədinin “Gülüstən”i (farsca) da keçilirdi. Ancaq bəllidir ki, bu əsərlərin çoxu ibtidai məktəb şagirdlərinin yaşına və səviyyəsinə uyğun deyildi. C.Məmmədquluzadənin də yazdığı kimi, uşaqlar “Gülüstən”i oğumağı öyrənmək üçün “ildən-ilə gözlərini xarab edirdilər” (8, s. 74).

Qeyri-dəqiq proqram üzrə fəaliyyət göstərən və konkret təhsil müddəti olmayan mədrəsələri bitirənlər dini rütbə alırdılar. Belə təhsil müəssisələrinə

əsasən İranda, Türkiyədə və Misirdə adi dini təhsil almış müdərrişlər başçılıq edirdilər ki, bu da çar hakimiyyəti orqanlarını narahat edirdi (9, s. 129). Çünki burada yalnız mollalar və ya müəllimlər deyil, zaman-zaman görkəmli şairlər və alimlər də yetişirdi. Məsələn, məşhur pedaqoq və şair Seyid Əzim Şirvani məhz mədrəsənin yetirməsi idi.

Lakin məlumdur ki, Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalından sonrakı ilk illərdə çarizmin İslam dininə, müsəlmanlara, mollalara və ümumilikdə din xadimlərinə münasibəti heç də ürəkaçan olmamışdır. Bu sosial təbəqənin nümayəndələri əvvəllər malik olduqları imtiyazlardan və gəlir mənbələrindən demək olar ki, məhrum edilmiş, onların dini və ictimai fəaliyyət sferası dar bir çərçivəyə sıxışdırılmışdı. Bunun da nəticəsində, əgər belə demək mümkünsə, hakimiyyət özü üçün yeni və güclü müxalif düşmən təbəqəsi yaratmışdı. Lakin çar məmurlarının bəzi ayıq nümayəndələri başa düşürdülər ki, müsəlman ruhanilərinin maraqlarının kəskin şəkildə zədələnməsi hadisələri ciddi şəkildə mürəkkəbləşdirə bilər. Məsələn, Qafqaz canişini M.S.Voronsovun xüsusi tapşırıqlar üzrə nümayəndəsi N.V.Xanikov 1849-cu ildə tərtib etdiyi “Əli məzhəbli müsəlman ruhaniləri haqqında Əsasnamə layihəsi” adlı qeydlərində göstərirdi ki, bu sinfin siyasi əhəmiyyətini aşağı salmaq və ona olan hörməti aradan qaldırmaqla hökumət öz düşmənlərinin sayını artırmış oldu. Onlarda hələ də bizə ziyan vermək üçün yetərinə güc var. Biz özümüzü bu sinfin faydalı yardımlardan məhrum etdik” (5, s. 379).

Odur ki, 40-cı illərdən başlayaraq çar hökuməti bu sosial təbəqəni özünə yaxşılaşdırmağın yollarını axtarmağa başladı ki, burada da müsəlman ruhanilərinin hazırlanmasının yeni vasitələri müəyyənləşdirilməli və müsəlmanların İran və Türkiyə kimi ölkələrdə təhsil almağının qarşısı alınmalı idi (3, s. 55).

Nəzərə alaq ki, mollaxana və mədrəsə təhsilinin mövcudluğuna baxmayaraq, XIX əsrin ilk yarısında savadsızlıq, kütləvi dünyəvi təhsilin olmaması və əhalinin böyük bir hissəsinin təhsil imkanından kənar qalması dövrün ən kəskin problemlərindən idi. Bunu başa düşən Azərbaycan mədəniyyətinin qabaqcıl nümayəndələri vəziyyətdən çıxmaq üçün müxtəlif vasitə və üsullardan istifadə etməyə çalışırdılar. Məsələn, 1832-ci ildə A.Bakıxanov ilk dəfə olaraq Bakıda pansionlu dünyəvi məktəb layihəsini işləyib hazırlamışdı. Layihədə ana dili və fars dili ilə yanaşı, rus dili, tarix, coğrafiya, hesab fənlərinin tədrisi nəzərdə tutulurdu. Lakin bu layihə həyata keçirilməmiş qaldı. Çünki 1830-cu illərdə ölkədə rus ibtidai məktəblərinin yeni şəbəkəsinin yaradılmasına başlanılmışdı (9, s. 129). Tarixdə “qəza məktəbləri” adlı ilə məlum olan bu təhsil müəssisələri yaradılarkən hökumət ilk növbədə imperiyaya sədaqətli, yerli şəraitə cavab verən və idarəetmənin müxtəlif sahələrində çalışa biləcək çinovniklərin hazırlanmasını nəzərdə tuturdu ki, bu da mütləqiyyətin regionda siyasi və iqtisadi cəhətdən möhkəmlənməsini təmin edəcəkdi. Başqa sözlə desək, təhsil çarizmin Cənubi Qafqazda həyata keçirdiyi ruslaşdırma siyasətinin tərkib hissəsi olmalı idi (10, s. 43; 11, s. 35). Bu məktəblərdə qismən yerli dillər və dini dərslər də keçirilirdi.

Əslində isə rus dilində tədris aparan belə məktəblərin sayı da çox deyildi. Bunun da səbəbləri sırasında yerli layihələrin həyata keçirilməsi üçün maliyyə vəsaitinin və ixtisaslı müəllim kadrlarının azlığı, məktəb binalarının olmaması və

ya pis vəziyyətdə olması, təhsil proqramlarındakı ciddi çatışmazlıqlar, rus dilində təhsilin yerli əhali üçün çətinlik törətməsi və s. göstərilir (10, s. 44). Odur ki, həmin məktəblərdə əsasən rus çinovniklərinin, məmurların, eləcə də çar hakimiyyətinin mənafeyinə uyğun olaraq yerli bəylərin, tacirlərin və iri torpaq sahiblərinin uşaqları qəbul edilirdi. Elə buna görə də ölkədə məktəb yaşlı uşaqların beşindən dördü təhsildən kənar qalırdı.

Mövcud vəziyyət qeyd olunan dövrdə təhsilə cəlb olunmuş şagirdlərin milli tərkibi haqqındakı hesabatlarda da əksini tapmışdır. Məsələn, statistik məlumatlara görə, 1844-cü ildə Azərbaycanda fəaliyyət göstərən bütün rus məktəblərində təhsil alan 2009 şagirddən cəmi 9 nəfəri müsəlman (azərbaycanlı) olmuşdur (10, s. 51). 1850-ci ildə isə bütün müsəlman vilayətlərində mövcud olan 12 məktəbdə 165 müsəlman uşağı təhsil alırdı (10, s. 51-52).

Bundan başqa, çarizm təhsilin bütün növləri üzrə əhalinin hər nəfərinə ildə orta hesabla təqribən 30-40 qəpik vəsait ayırırdı ki, bu da cüzi bir rəqəm idi. Müqayisə üçün deyək ki, Rusiyanın özündə bu rəqəm 80 qəpiyə bərabər idi. Məşhur "Molla Nəsrəddin" satirik jurnalı bununla bağlı yazırdı: "...Zaqafqaziya xalqlarına ayrılan vəsait qarpızdan kəsilən bir dilimə bənzəyir ki, ondan da Azərbaycana yalnız dilimin çəyirdəyi çatır" (12, s. 13). Eyni zamanda, ana dilinin tədrisinə ayrılan dərslərin miqdarı da rus dilinə ayrılan dərslərin miqdarından xeyli az idi.

Cənubi Qafqaz məktəbləri haqqında 12 may 1835-ci il qanununun qəbuluna qədər bir sıra Azərbaycan şəhərlərində – Bakı, Yelizavetpol, Naxçıvan, Nuxa, Şamaxı və Şuşada "qəza məktəbləri" adı ilə tanınan cəmi altı ibtidai məktəb fəaliyyət göstərirdi ki, onlar da 1835-1848-ci illərdə bir gimnaziya və 16 məktəbi birləşdirən Cənubi Qafqaz məktəblərinin direksiyasına daxil idi. 1848-ci il Əsasnaməsinin qəbulundan sonra bütün bu məktəblər Şamaxı-Dərbənd direksiyasının tərkibinə, 1853-cü ildən sonra isə Naxçıvan qəza və Ordubad ibtidai məktəbləri istisna olmaqla, yenidən qurulmuş Tiflis direksiyasına tabe edildi (10, s. 44).

1854-cü ildə Şamaxı qəza məktəbi 4 sinifli məktəbə çevrildi, Qubada, Ordubadda, 1856-cı ildə isə Lənkəranda birsinifli yeni məktəblər açıldı. Beləliklə də, 1856-cı ilin sonları üçün Azərbaycanda 9 rus təhsil müəssisəsi fəaliyyət göstərirdi (10, s. 44). Bu məktəblərdə oxuyan azərbaycanlıların ən yüksək faizi 1852-ci ildə Nuxada (37 % və ya 24 nəfər) və Şamaxıda (36 % və ya 80 nəfər) qeydə alınmışdı. Ümumilikdə isə 1857-ci ildə Azərbaycanın bütün qəza məktəblərində cəmi 148 azərbaycanlı şagird var idi (9, s. 132).

Belə bir acınacaqlı vəziyyət çarizmi məktəblərdə Azərbaycan dilinin tədrisini təmin etməyə məcbur edirdi. Bu, çarizmə həm də müsəlman əhali arasında lazım olan kadrları yetişdirmək və yeri gəldikcə onlardan istifadə etmək üçün lazım idi. Bu səbəbdən XIX yüzilliyin 50-ci illərində təhsil müəssisələrində müsəlman uşaqlarının sayının artması müşahidə olunmağa başladı. Belə ki, məktəblərdə ana dilinin və şəriətin tədrisinə başlanılması, həmçinin dövlət xidmətinə daxil olmaq üçün təhsilin vacibliyi müsəlman əhalinin rus-Azərbaycan məktəblərinə maraq göstərməsinə səbəb olurdu. Eyni zamanda, bəzi din xadimlərinin və mollaların rus məktəblərində ana dilindən dərslər deməyə dəvət edilməsi də onların öz uşaqlarını həmin məktəblərə qoymasına gətirib çıxarırdı.

Məsələn, Şamaxıda Molla Abbas Hüseyn oğlu, Tiflisdə isə Molla Rəhim Süleyman oğlu məhz belə çıxış etmişdilər (10, s. 49).

Ədalət naminə demək lazımdır ki, rus (qəza) məktəbləri bütün nöqsanlarına baxmayaraq Azərbaycanda təhsilin inkişafında mütərəqqi rol oynadı. M.F.Axundzadə və M.Ş.Vazeh kimi mütəfəkkirlər belə məktəblərdə dərs demişdir. Bu məktəblərin divarları arasından yazıçı, alim, maarifçi və incəsənət xadimlərinin böyük bir nəsli (o cümlədən H.Zərdabi, N.Vəzirov, Ə.Haqqverdiyev, Ü.Hacıbəyli, C.Məmmədquluzadə, N.Nərimanov, R.Əfəndiyev, H.Mahmudbəyov, S.M.Qəni-zadə və b.) çıxmışdır (3, s. 51).

Bununla belə, XIX əsrin II yarısında azərbaycanlılar arasında ibtidai təhsilin səviyyəsi aşağı olmaqda davam edirdi və bu hal dövrün maarifpərvər adamlarını dünyəvi təmayüllü, lakin milli adət-ənənələrə söykənən məktəblər açmağa sövq edirdi. “Üsuli-cədid” adlanan ilk belə məktəblər S.Ə.Şirvani tərəfindən Şamaxıda (1870), M.T.Sidqi tərəfindən Ordubad (1892) və Naxçıvanda (təxm.1894), M.M.Nəvvab tərəfindən Şuşada (təxm.1895) və M.İ.Qasir tərəfindən Lənkəranda (təxm. 1896) açılmışdı (2, s. 4; 6, s. 85). Həmin məktəblərdə təlim-tərbiyə üsulları dini mədrəsələrdə tətbiq edilən tədris üsullarından bir qədər fərqlənirdi. Burada ana dili ilə bərabər, türk, ərəb, fars və rus dilləri, tarix, coğrafiya, təbiət elmləri, əxlaq və s. fənlər, o cümlədən şəriət dərsləri keçilir, yeni dərslilər yazılır, müntəxəbatlar yaradılırdı. Lakin Avropa tədris metodları əsasında qurulduğundan və rus dilinin tədrisinə yer ayrıldığı üçün bu məktəblər də din adamları tərəfindən rəğbətlə qarşılanmırdı. Təsadüfi deyil ki, “Üsulu-cədid” məktəbləri yalnız XIX əsrin axırlarında geniş yayılmağa başladı (6, s. 85).

Çar hökumətinin yerlərdəki məmurları da ənənəsinə sadıq qalaraq belə məktəblərin yaradılmasına və fəaliyyətinə müxtəlif vasitələrlə mane olmağa çalışırdılar. Məsələn, S.Ə.Şirvaninin Şamaxıda açdığı “Məclis” adlı məktəb çar məmurları tərəfindən bağlanmışdı. Şair bununla bağlı bir çox təşkilatlara müraciət etsə də, heç bir nəticə əldə edə bilməmiş və bu münasibətlə şerlərinin birində yazmışdı:

Ərizə verdik keçən qubernata,
Keçmədi heyif, ərizə isbata;
Gəlmədi heç bir cavab bizə,
Verdi min dürlü izzirab bizə (13, s. 291).

XIX əsr Azərbaycan təhsilinin inkişafında pedaqogika tarixində “rus-tatar” adı ilə tanınan Azərbaycan-rus məktəblərinin də mühüm rolu olmuşdur. Bu tipli məktəblərin ilk nümunəsi 1887-ci ildə Tiflis müəllimlər İnstitutunu yenidən bitirmiş iki azərbaycanlı gənc – Soltan Məcid Qəni-zadə və Həbib bəy Mahmudbəyov tərəfindən yaradılmışdı. Məktəb tez bir zamanda əhali arasında populyarlıq qazandı və get-gedə onların sayı Bakıda və Azərbaycanın başqa şəhərlərində artmağa başladı (2, s. 9). Burada Azərbaycan və rus dilləri, hesab, elementar coğrafiya, müxtəsər rus tarixi tədris edilirdi (14, s-14). Daha sonra belə məktəblər İrəvan, Naxçıvan, Salyan, Şuşa, Gəncə, Nuxa, Şamaxı, Quba və iki məktəb 1896 və 1904-cü illərdə Gəncədə açıldı (15, s. 140).

1891-1900-cü illərdə isə Bakıda 9 rus-tatar məktəbi fəaliyyətə başladı ki, onlar da köhnə məktəblərə çox ciddi rəqib oldu. Tarixdə ilk dəfə olaraq

Azərbaycan dili də məhz bu məktəblərdə xüsusi tədris predmetinə çevrildi (15, s. 140). Lakin həmin məktəblər iqtisadi cəhətdən böyük çətinliklərlə üzləşdiyindən, tam gücü ilə fəaliyyət göstərə bilmirdilər. Bundan əlavə, rus-Azərbaycan məktəblərinə ancaq oğlan uşaqları qəbul olunurdu.

Azərbaycan maarifçiliyinin inkişafında, rus mədəniyyətinin qabaqcıl nailiyyətlərinin Azərbaycanda yayılmasında və ən əsası, bütöv bir ziyalı nəslinin yetişməsində Qori müəllimlər seminariyasının əvəzsiz rolu xüsusi qeyd olunmalıdır. 1879-cu il sentyabrın 23-də bu seminariyasının nəzdində tatar (Azərbaycan) şöbəsinin yaradılması isə Azərbaycanın təhsil tarixinə çox mühüm bir hadisə kimi yazılmışdır. Dövlət Şüurasının 13 may 1880-ci il tarixli qərarı ilə fəaliyyəti rəsmiləşdirilən Seminariyanı 1881-ci ildə bitirmiş məzunlardan üç nəfəri - Teymur bəy Bayraməlibəyov (Lənkəran), Səfərəli bəy Vəlibəyov (Şuşa) və Mirzə Əliməmməd Xəlilov (Naxçıvan) şəhadətnamə alıb xalq müəllimi adına layiq görülmüşdülər. Üç il sonra, yəni 1882-ci ildə şöbənin ilk buraxılışı olmuş və azərbaycanlı balalarına yeni üsullu məktəbdə dərs demək üçün ilk müəllimlər göndərilmişdi (2, s. 8). Onların arasında Həşim bəy Nərimanbəyov, Rəşid bəy Əfəndiyev, Məmməd bəy Əfəndiyev, C.Məmmədquluzadə, S.S.Axundov, S.M.Qənizadə, F.Köçərli, N.Nərimanov və başqaları kimi çox görkəmli ziyalılar, ictimai-siyasi xadimlər də var idi.

Qori Müəllimlər Seminariyasının Azərbaycan şöbəsinin təşkili ana dilində sövü üsullu ilk dərsləyin meydana gəlməsinə şərait yaratdı. Belə ki, 1882-ci ildə ilk dəfə olaraq görkəmli maarif xadimləri - A.O.Çernyayevski və S. Vəlibəyovun birlikdə hazırladıqları "Vətən dili" dərsləyi köhnə doqmatik və sxolastik höccələmə (əbcəd-çərəkə) üsuluna demək olar ki, son qoydu. Sonrakı illərdə dəfələrlə çap edilən bu kitab uzun müddət Azərbaycan məktəblərində ana dili dərsləyi kimi istifadə olundu, Azərbaycan ziyalılarının bütöv bir nəslinin yetişməsində və yeni dərsləklərin tərtib edilməsi işində mühüm rol oynadı.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, ana dilində dərsləklərin hazırlanması və tədrisi prosesi də çox çətin və mürəkkəb bir yol keçmişdir. Məktəb və xalq təhsili tarixinin tanınmış tədqiqatçısı N.Tahirzadənin apardığı araşdırmalardan məlum olur ki, hələ XIX yüzilliyin 30-50-ci illərində Azərbaycan dili azərbaycanlı əhalinin sakın olduğu qəzalardakı bütün məktəblərdə tədris edilmiş və bu, bütün şagirdlər üçün məcburi sayılmışdır. Məsələnin bu cür qoyuluşu Azərbaycan dilinin regionda geniş yayılması və bunun nəticəsində Qafqazda müstəmləkə-inzibati idarəçiliyinin mürəkkəb sisteminin müxtəlif sahələri üçün etibarlı tərcüməçilər və məmurlar hazırlamaq zərurəti ilə izah edilir. Qafqaz canişini M.S.Vorontsovun Şamaxı qəza məktəbinə baxış zamanı söylədiyi fikirlər də bu baxımdan səciyyəvidir: "...Rus şagirdləri Zaqafqaziya diyarında özlərini xidmətə həsr etmək arzusunda olan şəxslər üçün ən başlıca dialekt olan tatar dilinin öyrənilməsinə müstəsna diqqət yetirsinlər" (3, s. 97).

Şübhəsiz ki, bu ehtiyacı Azərbaycan dilində dərsləklərin yaradılması ilə aradan qaldırmaq mümkün idi. Lakin dərs vəsaitlərinin təsdiq və nəşrinə qədərki yol həddən artıq üzücü və çətin olmuşdur. Belə ki, bu işlə məşğul olan müəllimlər öz əlyazmalarını məktəblər direktorluğuna verirdilər, oradan isə həmin əlyazmalar Qafqaz Tədris Dairəsinin İdarəsinə, daha sonra Qafqaz və Cənubi Qafqaz üzrə mülki hissəyə, yaxud Qafqaz canişinliyinə, buradan xalq maarifi

departamentinə və nəhayət, Peterburq Universitetinin şərqşünas mütəxəssislərinə rəyə göndərilirdi. Nəzərdən keçirilən əlyazma aradan xeyli vaxt ötdükdən sonra sadalanan qurumlardan geri qaytarılırdı (3, s. 99).

Bəzən də bu kimi həssas işlərin qeyri-millətdən olan adamlara, xüsusilə də ermənilərə həvalə edilməsi xeyirdən çox ziyan gətirirdi. Məsələn, Azərbaycan türkcəsi üzrə ilk dərsliyi - əlifba kitabı Zaqafqaziya məktəbləri müdiriyyətinin tapşırığına əsasən 1836-cı ildə Tiflis gimnaziyasının Azərbaycan türkcəsi müəllimi, milliyətcə erməni olan Hacı Yusif Şahnazarov tərəfindən (Şahpurov) tərtib edilmişdi. Lakin o zaman yalnız ərəb və fars mənşəli sözlərinin izahından ibarət olan bu kitabı nəşr etmək mümkün olmamışdı.

1837-ci ildə Şamaxı qəza məktəbinin müəllifi M.İ.Saracev tərəfindən tərtib olunan müntəxəbatın və əlifba kitabının taleyi də uğursuz olmuşdu. Görkəmli ədib və ictimai-xadim M.F.Axundov da Tiflis qəza məktəbində müəllim işlədiyi vaxtlarda Azərbaycan dilində dərslik yaratmağa cəhd etmişdi. Lakin naməlum səbəblərdən o, bu işi başa çatdırma bilməmişdi.

1839-cu ildə Kazan Universitetinin professoru Mirzə Kazımbəy “Türk-tatar qrammatikası” adlı çox mükəmməl bir əsər yaratmış və həmin əsər yüksək Demidov mükafatına layiq görülmüşdü. Məhz M.Kazımbəy ilk dəfə olaraq elmi dövriyyəyə “Azərbaycan” (Aderbican) terminini daxil etmişdi. Məşhur şərqşünas alim, akademik V.Dorn M.Kazımbəyin əsərini yüksək qiymətləndirərək onu Qafqaz məktəbləri üçün həddən artıq vacib olan Azərbaycan türkcəsinin tədrisi işində əhəmiyyətini qeyd etmişdi (16, s. 126-130). 1846-cı ildə bu kitab 50 nüsxə olmaqla çap edildi.

Tiflis gimnaziyasının rus ədəbiyyatı və məntiq fənləri üzrə müəllimi N.Dementyev də Azərbaycan türkcəsində əlifba kitabı, oxu kitabı və sözlük tərtib etmək üzərində bir neçə il çalışmışdır. 1844-cü ildə L.Z.Budaqovun “Tatar dilinin qısa dərsliyi” adlı kitabı çap olunmuşdur. 1852-ci ildə isə Qafqaz Komitəsinə Qafqaz Tədris Dairəsi sistemində dərs vəsaitləri hazırlamaq üçün Tiflis gimnaziyasının müəllimləri Mirzə Şəfi Vazeh və İ.Qriqoryevin tərtib etdikləri müntəxəbat təqdim olunmuşdu. Kitab Təbrizdə çap olun və rus şərqşünaslarına rəyə göndərilmişdi. Rəy isə gözlənilmədiyi kimi müsbət olmamışdı.

Beləliklə, XIX əsrin ortalarında Cənubi Qafqazın qəza məktəblərində Azərbaycan türkcəsi üzrə bəyənilməmiş, təsdiq edilmiş oxu və qrammatika dərslikləri yox dərəcəsinə idi (3, s. 98-108). Yalnız XIX əsrin sonlarına doğru Azərbaycan dilində dərsliklərin və dərs vəsaitlərinin hazırlanması işində müəyyən nəticələr əldə edilmiş və bu sahədə görkəmli ictimai-siyasi xadim Nəriman Nərimanovun böyük xidmətləri olmuşdur. O, 1899-cu ildə Bakıda “Türk-müsəlman dilinin müxtəsər sərf-nəhvi” (qrammatikası) adlı dərslik çap etdirmişdir. Əsrin sonlarında isə bu xeyirxah işdə Firudin bəy Köçərli (“Vətən dili”), Rəşid bəy Əfəndiyev (“Uşaq bağçası”), Seyid Əzim Şirvani (“Məcmuəyi-asari-Hacı Seyid Əzim Şirvani”) kimi ziyalılar xüsusi fəallıq nümayiş etdirmiş, ana dilimizin tədrisinə xidmət edən mükəmməl dərsliklər yazıb çap etdirmişdilər.

XIX əsr Azərbaycanın təhsil tarixində əhəmiyyətli rol oynamış təhsil ocaqlarından biri də Rusiya İmperiyası Dövlət Şurasının 20 oktyabr 1880-cı il tarixli qərarı ilə yaradılan İrəvan Müəllimlər Seminariyası idi. Seminariya mövcud olduğu 37 il ərzində Cənubi Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda təhsilin və

mədəni-maarif işinin inkişaf etdirilməsində mühüm rol oynamışdır. Ümumiyyətlə, Azərbaycanda pedaqogika elminin yayılması və inkişaf etdirilməsi, xalq maarifinin bütöv bir dövrü məhz Qori və İrəvan müəllimlər seminariyasının məzunlarının fəaliyyəti ilə bağlı olmuşdur.

Bu dövrdə xalq təhsili sahəsində baş verən müsbət dəyişikliklər özünü məktəblərin və məktəblərdə təhsil alan azərbaycanlı uşaqların sayında da göstərirdi. Belə ki, XIX əsrin sonları üçün Bakı quberniyasının 73 müxtəlif tipli məktəblərində 4514 şagird (o cümlədən 3345 oğlan və 1169 qız), Gəncə quberniyasının 82 müxtəlif tipli məktəblərində 5653 şagird (o cümlədən 4761 oğlan və 892 qız), Naxçıvanın 18 müxtəlif tipli məktəblərində isə 1349 şagird (1094 oğlan və 255 qız) təhsil almışdır (9, s. 323). Bakı quberniyasında azərbaycanlı şagirdlərin sayı 24,3 % (1385 şagird), Gəncə quberniyasında 23,8 % (1343 şagird) təşkil etmişdir (15, s. 142).

Peşə yönümlü məktəblərin açılması istiqamətində də mühüm işlər görülmüşdü. Belə ki, 8 noyabr 1888-ci ildə Bakı peşə məktəbinin rəsmi açılışı olmuş və 1900-cü ildə burada oxuyanların sayı 381 nəfər təşkil etmişdi (onlardan 61 nəfəri azərbaycanlı idi). 27 sentyabr 1889-cu ildə isə sonradan orta texniki məktəbə çevrilən mexaniki-texniki məktəb təsis edilmişdi ki, onun da açılmasında görkəmli mesenat H.Z.Tağıyevin və məktəbin ilk direktoru M.İ.Mixaylevskinin böyük xidmətləri olmuşdu. Məktəb Qafqazda orta sənaye təhsili verən ilk müəssisə idi.

Çar hökuməti bir sıra gimnaziyalar, real məktəblər və ticarət məktəbləri də təşkil etmişdi. Gimnaziyalarda əsasən zadəganların, real məktəblərdə sənaye sahiblərinin, ticarət məktəblərində isə tacir balaları oxuyurdular və belə məktəblərə başqa silklərdən olan uşaqların qəbul edilməsi qadağan edilmişdi. Rusiya maarif naziri İ.D.Detyanov gimnaziyaları oraya “təsadüfən” qəbul edilmiş aşağı rütbəli şəxslərin uşaqlarından təmizləmək məqsədilə “Gimnaziyalara uşaqların qəbulu haqqında” rəsmi göstəriş vermiş və bu təhsil müəssisələrinə “qanunsuz” daxil olan çarvadar, nöqər, aşpaz, paltaryuyan, xırda dükançı uşaqlarının çıxarılmasını tələb etmişdi”. Bu göstəriş Rusiya pedaqogika tarixində “Aşpaz qadınlarının uşaqları haqqında sərəncam” adı ilə məşhurdur (2, s. 11-12).

1890-cı il üçün Bakı və Yelizavetpol quberniyalarının ərazisində 12 gimnaziya və progimnaziya, o cümlədən 8 real məktəb fəaliyyət göstərirdi ki, burada da oxuyanların sayı 5700 nəfərə yaxın idi. Onların arasında azərbaycanlı şagirdlərin sayının cəmi 91 nəfər olması isə heç şübhəsiz təəssüf doğuran fakt idi (9, s. 329).

XIX əsrdə azərbaycanlı qızların təhsil alması da problem idi. Çünki qadın təhsili hökuməti demək olar ki, maraqlandırmırdı. Bundan əlavə, şəriət və dini qaydalar da qızların məktəbə getməsinə qadağan edirdi. Elə bu səbəblərdən o dövrün qız məktəblərində tək-tək azərbaycanlı qızlara, həm də varlıların qızlarına rast gəlinirdi (2, s. 11).

Məlum olduğu kimi, Azərbaycanda “Müqəddəs Nina” adlanan ilk qız məktəbi xeyriyyə vəsaitləri hesabına 1848-ci ildə Şamaxıda açılmış və 1859-cu il Şamaxı zəlzələsindən sonra (1861) Bakıya köçürülərək fəaliyyətini burada davam etdirmişdir. Bu məktəbdə əsasən rus çinovniklərinin qızları oxuyurdu və əslində məktəbin özü də onlar üçün nəzərdə tutulmuşdu.

1874-cü ildə isə Bakıda ilk qadın gimnaziyası açılmışdı. Bundan başqa, XIX əsrin 90-cı illərində Şuşada “Şuşa xeyriyyə cəmiyyəti”nin vəsaiti hesabına yaşayan və “Marii məktəbi” adlanan qadın məktəbi fəaliyyət göstərmişdir (17, s. 36). Amma bütövlükdə Şimali Azərbaycanda qadın təhsili ilə bağlı vəziyyət çox pis idi. Statistik rəqəmlər də bunu təsdiqləyir. Məsələn, 1899-cı ildə Bakı şəhərindəki ikisinfli məktəbin 211 şagirdindən cəmi 20 nəfəri azərbaycanlı olmuşdur. 1885-1906-cı illərdə Yelizavetpol quberniyasının təhsil müəssisələrində isə cəmi 3 azərbaycanlı qız qeydə alınmışdır. Ümumilikdə XIX yüzilliyin sonunda Azərbaycanın bütün orta təhsil müəssisələrində (progimnaziyalar da daxil olmaqla) 1283 nəfər qız oxuyurdu ki, onlardan da yalnız 6-ı (0,4 %) azərbaycanlı idi (18, s. 163).

1896-cı ildə Həsənbəy Zərdabinin müsəlman qızları üçün birsinifli ibtidai məktəb açmaq haqqında quberniyanın jandarma idarəsinə xahişi müxtəlif bəhanələrlə rədd edilmişdi (19, s. 8). Lakin elə həmin ildə azərbaycanlı qızlar üçün dünyəvi məktəb yaratmaq ideyası meydana gəldi və onu Azərbaycan xalqının böyük oğlu Hacı Zeynal Abdin Tağıyev gerçəkləşdirdi (20, s. 8). Uzun süründürməçilik, bürokratik əngəllər və əsassız bəhanələr məktəbin fəaliyyətə başlamasını xeyli ləngitsə də, nəhayət 1901-ci il oktyabrın 7-də açılışı oldu və bu, dövrün ən mühüm mühüm mədəni hadisəsinə çevrildi. Məktəbin ilk buraxılışı isə 1906-cı ilə təsadüf etdi. Həmin buraxılışın 15 müdavimi, o cümlədən, Sona Axundova, Nabat Nərimanova, Səidə Şeyxzadə, Ayna Musəbəyova (Sultanova), Məryəm Bayraməlibəyova gələcəkdə tanınmış pedaqoq, həkim və başqa sahələrin mütəxəssisləri oldular (20, s. 17).

Göründüyü kimi maarifçilik sahəsində görülən bu və digər tədbirlərə, islahatlara baxmayaraq, XIX əsrdə və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda ümumxalq təhsilinin vəziyyəti qənaətbəxş deyildi. Bu fakt həm tarixi mənbələrin məlumatları, həm də statistik rəqəmlərlə təsdiqlənir. Təkcə onu demək kifayətdir ki, yüzilliklərin qovşağında təkcə Bakı quberniyasında məktəb yaşlı uşaqların 80 % təhsildən kənar idi. Çar hakimiyyətinin təhsilə ayırdığı 2862144 rubl həcmində vəsaitin cəmi 17790 rublu (6 %) Şimali Azərbaycan məktəbləri üçün nəzərdə tutulmuşdu (15, s. 142) ki, bu məbləğin də Bakı quberniyasında adambaşına düşən həcmi ildə 79,3 qəpiyə, Yelizavetpol quberniyasında isə 37 qəpiyə bərabər idi. Bakı quberniyasında hər 10 min nəfərə 140, Yelizavetpol quberniyasında isə 132 şagird düşürdü ki, bu da Rusiyanın daxili quberniyaları ilə müqayisədə çox aşağı idi (15, s. 152).

Bu geriliyin iqtisadi və maliyyə çətinlikləri kimi obyektiv səbəbləri sırasında, Rusiya imperiyasının özünün siyasi mahiyyətindən irəli gələn, yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, müstəmləkə əraziləri daha uzun müddətə əsarətdə saxlamaq, buranın əhalisini cəhalət içində boğaraq mütəliyə alıxdırmaq, özünün uzaq-yaxın planlarını daha asan yerinə yetirmək kimi digər səbəbləri də var idi. Yəni hökumət müsəlman vilayətlərində digər sahələrdə olduğu kimi təhsilin və maarifin də yalnız yalnız onun mənafeyini təmin edə biləcək səviyyədə inkişafında maraqlı idi. Tədqiq etdiyimiz dövrün əsas etnomədəni xüsusiyyətlərindən biri də məhz bundan ibarət idi.

ƏDƏBİYYAT

1. Əsgərov Y. XIX əsr Azərbaycan maarifçiliyi: Cəmiyyət və insan. B., Təknur, 2008. 184 s.
2. Tağıyev Ə. Azərbaycanda pədoqoji fikrin inkişafı tarixindən (XIX əsrin axırları-XX əsrin əvvəlləri) B., Azərb. Döv. Nəşr. 1961. 165 s.
3. Tahirzadə N. Azərbaycan təhsil tarixi oçerkləri və ilk ali təhsillilərimiz. B. Nurlar, 2015. 480 s.
4. Məmmədquluzadə C. Əsərləri. 3 cildə, I c. B., Azərnəşr, 1951. 484 s.
5. Колониальная политика российского царизма в Азербайджане в 20-60-х гг. XIX в. М-Л, Изд-во Акад. Наук СССР, 1936. 478 с.
6. Abdullaev A. Azərbaycan dili tədrisinin tarixinə dair. Azərnəşr, 1958. 204 s.
7. Əliyev R. İslam və Azərbaycan mədəniyyəti. B., “Əbilov, Zeynalov və oğulları”, 1998. 117 s.
8. Məmmədquluzadə C. Əsərləri. 3 cildə, II c. B., Azərnəşr, 1954. 403 s.
9. Azərbaycan tarixi. 7 cildə. IV c. (XIX əsr), B., Elm, 2000, 508 s.
10. Таирзаде Н. Численность и состав учащихся русских учебных заведений Азербайджана в 40-50-е годы XIX века. Известия Академии Наук Азерб. ССР (серия общественных наук). 1964. № 1. с. 43-55
11. Басилая Ш. Закавказье в годы Первой мировой войны. Сухуми, Алашара, 1968. 363 с.
12. Гаджибабаев С.Ш. Культура Азербайджана в период первой русской революции (1905 - 1907 гг.). Автореф. дисс. канд. ист. наук. Б., 1980. 23 с.
13. Şirvani S.Ə. Seçilmiş əsərləri. B., Azərnəşr, 1957. 501 s.
14. Вагабова Э.Р. Вопросы народного образования в Азербайджане на страницах газеты «Каспий» 1893-1917 гг. Автореф. дисс. канд. ист. наук. Б., 2000. 26 с.
15. Гусейнов Г. Из истории общественной и философской мысли в Азербайджане в XIX веке. Б., 1958, Азернешр, 1958. 432 с.
16. Таирзаде Н. Из истории азербайджанской интеллигенции. Б., Адильоглы, 2009. 396 с.
17. Зардаби Г. Избранные статьи и письма. Б., Изд-во АН Аз. ССР. 1962. 488 с.
18. Cabbarov F. H.Z.Tağıyevin qız məktəbinin tarixindən. B., Ziya, 2011, 392
19. Мамедов Ф. Город Гянджа в период капитализма (1868-1917 гг). Автореф. Дисс.... д-ра.ист.наук. Б., 1990, 46 с.
20. Исмаилова А.М., Булатова Б.Б. Российско-азербайджанские экономические и культурные связи (70-е гг. XIX – начало XX вв). Б. 2008. 216 с.

Тахир Сейидали оглы Шахбазов

**ШКОЛА И НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМЫ НАРОДНОГО
ОБРАЗОВАНИЯ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ В XIX ВЕКЕ**

РЕЗЮМЕ

Исследование истории школ и народного образования очень важно с точки зрения изучения общей культуры и духовного развития общества. Однако поскольку в XIX веке Азербайджан был колонией Российской империи, то состояние системы образования, его стандарты, отношение власти к светскому и религиозному образованию должны исследоваться в контексте с политикой, проводимой царскими властями в колониальных провинциях. Недостаток светских школ, использование образования царскими властями в качестве инструмента для претворения в жизнь национального гнета и др. были основными проблемами исследуемого периода. В статье затрагиваются те и другие вопросы, а также рассматривается борьба представителей национальной интеллигенции с массовой безграмотности в XIX веке.

Tahir Seyidali oglu Shahbazov

**ON SOME PROBLEMS OF SCHOOL AND PUBLIC EDUCATION
IN AZERBAIJAN IN THE 19TH CENTURY**

SUMMARY

Investigation of the history of education and school is very important in terms of the study the progress of the overall spiritual development of society and culture. However, since the education in Azerbaijan was an integral part of tsarist Russia's education system in the 19th century, the state of public education and its standards should be studied in the context of education policy pursued by the government in remote regions of the empire and in relationship with secular and religious education. Mass illiteracy, poor development of the secular education and rule of the tsar in charge of education as an instrument implementing national servitude were the major problems of the period. This and other issues related to public education, as well as issues related to the efforts of the national intellectuals for literacy of the people are being investigated in the article.